

МОВНА КАРТИНА СВІТУ: ПРОБЛЕМА ОРГАНІЗАЦІ СКЛАДНИКІВ

У статті розглядаються сфери дослідження мовної картини світу (МКС), установлюються її характерні дефініції та ключові проблеми, у тому числі і зв'язок з концептуальною картиною світу (ККС). На цій основі здійснюється критичний огляд їх складників (концептів і полів) та здійснюється спроба голістично-модулярного моделювання МКС на основі різночастиномовних лексико-семантичних полів (ЛСП).

Ключові слова: антропоцентричний підхід, картина світу (КС), концептуальна картина світу, мовна картина світу, лексико-семантичне поле, концепт, голістично-модулярний підхід.

Актуальним завданням недавніх досліджень, як правило, системоцентричних у своєму спрямуванні, було вивчення словникового складу мови як лексико-семантичної системи. Нині, з утвердженням антропоцентричної парадигми, дослідники все частіше користуються синонімічною, хоча й дещо розмитою метафорою «мовна картина світу»¹, що її деякі лінгвісти-класики вважають навіть абсурдною². Розгляньмо ключові проблеми МКС, насамперед її складників³.

1.1. Мовна картина світу: специфіка вивчення. Категорію «мовна картина світу» (часто в поєднанні з «картина світу» та «концептуальна картина світу») лінгвісти нині застосовують щодо 1) опису екзотичних мов (індіанців, австралійців, полінезійців та ін.), які мають відмінну концептуалізацію світу порівняно з індоєвропейськими (В. Гумбольдт, М. Боас, Е. Сепір, Б. Уорф та ін.); 2) для етноцентричного та лінгвокультурологічного вивчення мови, її примітивів або стереотипів у контексті міфології, фольклору та культури (див.: А. Вежицька, М. Толстой, С. Нікітіна, Т. Цив'ян; Є. Бартмінський та ін.); 3) для компаративістичної реконструкції лексичного складу в мертвих мовах або прамові на основі історичних та етимологічних словників (Е. Бенвеніст, О. Трубачов, Т. Гамкрелідзе і В. Іванов, В. Левицький, В. Топоров, М. Маковський та ін.); 4) для визначення національно-специфічних «наївних» знань про певні реалії або

¹ Термін «мовна картина світу», популярний у пострадянській та німецькій неогумбольдтській лінгвістиці, ґрунтується на визначенні «картина світу» (КС) фізика Г. Герца (1890-ті рр.), яке в 1930-х рр. перебрали філософи (Л. Вітгенштейн, М. Гайдегер та ін.) та філологи (Л. Вайсгербер та ін.). Нині сформувалися дві парадигми її розуміння — класична та когнітивна. Про основи класичної парадигми див.: *Постовалова В. И.* Существует ли языковая картина мира? // Сб. науч. тр.— М., 1987.— Вып. 284.— С. 65–72; про когнітивну парадигму див., зокрема: *Мартинюк А. П.* Словник термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики : довідкове видання.— Х., 2011.— 196 с.

² *Кривонос А. Т.* Философия языка.— М. ; Нью-Йорк, 2012.— С. 631, 646.

³ Пор. також: *Белова А. Д.* Мовні картини світу: принципи утворення та складові // Проблеми семантики слова, речення та тексту : Зб. наук. ст.— К., 2001.— Вип. 7.— С. 26–30.

соціокультурних фонових знань системно-лексикографічного опису (Ю. Апресян, О. Яковлева, В. Плунгян, Є. Урисон, Г. Гачев, О. Корнілов); 5) для мовної характеристики світосприйняття давніх народів на основі великих давніх текстів («Беовульф», «Пісня про Нібелунгів») ⁴; 6) для встановлення на матеріалі художніх текстів індивідуально-авторського світосприйняття таких прецедентних письменників, як Ю. Федькович, О. Кобилянська, У. Шекспір, Й. Рот, Й. В. Гете (Н. Бабич, О. Кагановська, В. Кухаренко, Т. Радзівська, Н. Тимошук, С. Шкварчук та ін.); 7) для дедуктивного ідеографічно-польового членування лексики з лексикографічною метою (див.: «Новый синонимический словарь русского языка» Ю. Апресяна, праці В. Гака, О. Яковлевої); 8) для систематизації та аналізу світоглядних, або філософсько значущих, культурних, ментальних, міфологічних концептів, наявних у мовній свідомості носіїв мови (Н. Арутюнова, Т. Булигіна, О. Шмельов, О. Падучева та ін.) тощо. Проте ключовою проблемою для цих сфер дослідження (від 1 до 8) постає спосіб організації МКС, об'єктивне визначення її складників.

Зазначимо, що труднощі в їх визначенні викликані тією обставиною, що в наведених вище працях накладаються різнотипні категорії — «картина світу», «концептуальна картина світу» та «мовна картина світу», розмежування яких, за нашим попереднім дослідженням, проходить по лінії «доментальне сприйняття навколишньої дійсності ⁵», «поняттєва / концептуальна сфера» та «мовна діяльність». Саме остання є безпосередньою сферою лінгвістики. Попри це, залежно від підходів, МКС може розглядатися не лише як модель, що як сітка координат використовується при перекодуванні сигналів для орієнтації в навколишній дійсності (кібернетика) та маніфестації знань (інформатологія), а й як продукт спілкування (комунікативна лінгвістика), і як змінний образ світу (лінгвопоетика), і як сукупність почуттів (лінгвопсихологія), і як відображення світоглядної, когнітивної та перетворювальної діяльності індивіда (лінгвофілософія) тощо. Загалом, урахувавши відомі автору 50 дефініцій ⁶, що мають саме лінгвістичне спрямування, МКС виявляє себе як узвичаєне польове застосування системно організованого лексикону. Цей лексикон, як єдність лексем, що відзначаються певною парадигматикою, синтагматикою, епідигматикою та прагматикою, служить для відображення світоглядної, когнітивної та перетворювальної діяльності індивіда в мовному соціумі.

Такий підхід, з одного боку, потребує не стільки світоглядно-культурологічного, скільки лінгвістичного імперативу впровадження МКС у практику досліджень ⁷, а з другого, — визначення ступеня накладання КС, МКС та ККС, їх розмежування та об'єктивного встановлення їхніх складників.

1.2. Мовна картина світу : її характеристики та ключові проблеми. Проведений аналіз визначень МКС указує на її ключові характеристики, які дозволяють дійти певних узагальнень щодо особливостей їх вияву. За слухним міркуванням О. Кардашук, у процесі історичного розвитку «змінюються засоби

⁴ Огуй А. Д., Мгеладзе М. Система прилагательных в «Песни о Нибелунгах» : Опыт реконструкции системы общественных ценностей Средневековья.— Черновцы, 1993.— 57 с.; Огуй О. Д. Мовна картина світу в англосаксонському «Беовульфi» : Спроба трирівневої реконструкції давнього світосприйняття // Мова і культура.— К., 2002.— Вип. 5. Т. 3.2.— С. 80–86.

⁵ Це так зване доментальне сприйняття є результатом поєднання окремих явищ в єдине ціле (КС), що відбувається за рахунок доментальної психічної діяльності (відчуття, сприймання, уявлення, а лише згодом — мислення).

⁶ Огуй О. Д. Мовна та концептуальна картини світу // Іноземна філологія.— Л., 2012.— Вип. 117.— С. 3–35.

⁷ Корнілов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов.— 2-е изд.— М., 2003.— С. 76–90.

узагальнення знання, але головною функцією “картини світу”, попри багатозначність слова “світ”, лишається опис будови світу, реальної структури природних явищ»⁸. Якщо при тлумаченні КС (як сукупність знань про навколишній світ, конструйованих в єдине ціле в результаті процесу пізнання) не виходить за межі лексикографії, то при широкому (філософсько-світоглядному) розумінні КС як ККС (через систему понять, чи концептів⁹ — Дж. Лакофф), ґрунтується на ментальному (поняттєвому) відображенні світу, пізнання якого має наближений характер. Тому в результаті аналізу «широких» і «вузьких» досліджень постають занадто різноманітні характеристики МКС, які, на нашу думку, враховуючи давньотамільський принцип «Букви та цифри — чи це не два ока, яким відкрита вся суть ества» (II ст. до н. е.), вимагають своїх обґрунтувань на основі поєднання кількісного та якісного аналізу мовного матеріалу. У такий спосіб дослідження матиме шанс дійти суті справи, «а не залишатиметься на поверхні досліджуваних феноменів»¹⁰.

За результатами аналізу, в основі КС лежать феномени навколишньої дійсності, (ре)конструйовані в образах та уявленнях мовців. Узагальнення їх найістотніших рис через мислення творить поняттєву сферу, що як відносно єдина логіко-поняттєва база, універсально-предметний код (Н. І. Жинкін), незалежний від національних мов і культур, становить ядро МКС як змістової структури мови. Його реалізація визначається, однак, умовами соціально-національного буття, а звідси — особливостями національного світосприйняття, яке виражається в концептах, організованих у концептуальній картині світу, що включає доментальні та ментальні характеристики. Так МКС через світ понять (поняттєву сферу) базується саме на ККС, яка членує КС та є стрижнем МКС. Спосіб цього зв'язку, особливості його вияву вимагають спеціальних досліджень. Не менш проблемним є об'єктивне виділення як концептів, так і всієї ККС; визначення співвідношення між ККС та МКС, їх ключовими одиницями.

Загалом мовна картина світу є антропоцентричною, оскільки вихідною точкою є людина, що пізнає незалежний від неї світ і створює мовні засоби фіксації та передачі знань про нього іншим; за функціонуванням — динамічною мінливою системою як у просторі та в часі, так і в текстах; у суспільстві — соціальною та етнонаціональною; за способом організації — голістично-модулярною¹¹ сис-

⁸ Кардашук О. В. Картина світу і модель семантичних відношень у лексичі // Гуманітарна освіта: фактор світової інтеграції: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 23–25 жовт. 1997 / Наук. ред. М. Г. Марчук. — Чернівці, 1997. — Ч. 2. — С. 206.

⁹ Англ. союзер відповідає українському «поняття». М. М. Положин підкреслює етнонаціональний характер концептів, що фактично корелює з етнонаціональною МКС.

¹⁰ Altmann G. Status und Ziele der quantitativen Linguistik / Jäger S. Schriften zur Linguistik. — Braunschweig, 1972. — S. 9.

¹¹ У сучасній когнітології проблема зв'язку МКС із ККС розглядається у світлі протиставлення модуляризму та холізму, що свого часу завдяки напрацюванням І. Пригожина та Г. Гакена утвердилися у фізиці та біології. За модулярною концепцією, у когнітивному механізмі людини функціонують незалежні та автономні системи обробки інформації — модулі. Кожний модуль як когнітивна система має специфічну, притаманну лише йому структуру, яку не можна пояснити на основі структурних особливостей інших модулів, бо один модуль, наприклад, може розпізнавати картини, а інший — слова. Аналогічно лінгвісти (Дж. Фодор, М. Бірвіш, М. Шварц та ін.) виділяють дві підсистеми мозку: вертикальну (зір, слух, мову) та горизонтальну (пропозиції, критику як здоровий глузд тощо). Сигнали кожного модуля переробляються у ГМ як центральному процесорі, де інформація від різних модулів корелюється та розподіляється. На цій основі М. Бірвіш виокремлює семантичний і незалежний від мови концептуальний модуль, автономність яких підтверджують нейролінгвістичні дослідження О. Р. Лурія та його школи. На противагу цій концепції голізму (голістичного, чи цілісного, розуміння феноменів) властиве сприйняття людської свідомості як цілісної системи, де мова (за принципом одночасної паралельності зі свідомістю) переробляє інформацію, отриману з різних джерел. Інакше кажучи, перероблення інформації на одному рівні відбувається з урахуванням інформації з інших рівнів. Такий підхід дозволив представникам когнітивної семантики

темою. МКС семасіологічно¹² аналізується та ономасіологічно структурується на певні фрагменти, поля (або концепти?), лексико-семантичні групи (ЛСГ), лексико-семантичні центри (ЛСЦ) як окремі парадигми. Через ці фрагменти МКС виявляє себе як інваріант варіантів (індивідуальних, авторських, наївних, наукових).

1.3. Фрагмент МКС: концепт. Картина світу, концептуальна картина світу та мовна картина світу в основному накладаються одна на одну (очевидно, не повністю — у мові є і певні лакуни, і безеквівалентна лексика, і надлишкові зони). Дослідники часто вважають складниками МКС поняття (Й. Тріп) і концепти (наприклад, Г. Межеріна) як константи свідомості¹³; межі між ними проходять у гносеологічно-когнітивній площині як (наднаціональне) поняття — (етнонаціональний) концепт, унаслідок чого в інформативному плані МКС і ККС можуть частково накладатися¹⁴. Саме через засоби МКС простежується і загальний поняттєвий поділ КС, і своєрідність етнонаціонального членування ККС різними народами світу¹⁵, оскільки універсальні поняттєві закони не заперечують існування конкретних етнічних мовних картин світу. Специфіка сприймання КС створюється характерною концептуалізацією як уживанням національних прототипів і передається за допомогою відповідних мовних засобів (пор. «робити непотрібне»: укр. *возити дрова в ліс*, рос. *ехать в Тулу со своим самоваром*, нім. *die Eulen nach Athen tragen* — досл. «доставляти сов до Афін»). У такий спосіб ККС об'єктивує на мовному рівні відповідні поняття як найістотніші відображені риси феноменів, водночас виражаючи для кожної окремої мови їх етнонаціональну специфіку через відповідні концепти. Концепти постають динамічними структурами, залежними від ситуацій, де виводяться нові смисли.

Головною формою об'єктивації концепту (як його мовного втілення) виступають, за Ю. Степановим та М. Алефіренком¹⁶, слово та словосполучення, у тому числі фразеологічне. Інші дослідники (Н. Арутюнова) вважають концепт-

(Р. Джекендорфф, Дж. Ейтчисон, Дж. Лакофф, Д. Геерартс, А. Ченкі та ін.) постулювати ізоморфізм значення й концептуальних одиниць, що, навпаки, спонукає не розрізняти ККС та МКС. У межах цілісної організації між різними рівнями виникають міжсистемні ефекти: синергія, симетрія, емерджентність тощо, завдяки яким цілісний організм (у тому числі і лексикон) є більшим від суми його компонентів (див.: *Огуй О. Д.* Нова філологія: пошуки методологічної основи // *Мова і культура* : Матеріали міжнар. конф. «Мова і культура». — К., 2005. — Вип. 8. Т. 1. — С. 98–101; *Селіванова О. О.* Мовна картина світу // *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія.* — Полтава, 2006. — С. 365–367.

¹² Характерним досягненням структурної лінгвістичної думки стало положення, згідно з яким мовні категорії, рівні й одиниці можна вивчати в двох аспектах: семасіологічному та ономасіологічному. Семасіологічний підхід, традиційний та найбільш напрацьований у лінгвістиці, як правило, спрямовується на вивчення значення слів та словосполучень, що виступають засобами номінації окремих предметів і явищ дійсності. Ономасіологічний аспект у загальному вигляді полягає у встановленні лексичних засобів вираження цієї семантики. На постнекласичному етапі розвитку лінгвістики, що враховує цілісність мовних феноменів, достатньо актуальним постає їх голістичне поєднання.

¹³ *Сімонок В.* Мовна і концептуальна картина світу // *Семантика мови і тексту* : Матеріали ІХ міжнар. наук.-практ. конф., 26–28 вересня 2006 р. — Івано-Франківськ, 2006. — С. 281; *Огуй О.* Experience of conceptual researches in Ukraine: onomasiologic problem and its semasiologic perspectives // *Concept Types and Frames in Language, Cognition and Science* : Programme & Abstracts for Düsseldorf, Germany, August 20–22, 2007. — Düsseldorf, 2007. — S. 81–82.

¹⁴ *Жайворонко В.* Проблеми концептуальної картини світу та мовного її відображення // *Культура народів Причорномор'я.* — 2002. — № 32. — С. 51–53.

¹⁵ Див.: *Степанов Ю. С.* Константы. Словарь русской культуры : Опыт исслед. — М., 1997. — С. 137. Репрезентація світу має певну етнонаціональну мозаїчність і лакунарність МКС, бо ті, ймовірно, побудовані за принципом віддзеркалення шпилів, найбільш релевантних для мовців: *Почепцов О. Г.* Языковая ментальность: способ представления мира / / *Вопр. языкознания.* — 1990. — № 6. — С. 110–111.

¹⁶ *Алефиренко Н. Ф.* Спорные проблемы семантики. — М., 2005. — С. 59.

том різнотипні ментальні одиниці, що передаються за допомогою угруповань синтагматичного, парадигматичного та епідигматичного спрямування: синоніми, антоніми; синтаксичні позиції, сполучуваність, фразеологізми; метафори, метонімії та інші продукти семантичної деривації тощо.

Як свідчить аналіз «Антології концептів»¹⁷, ключовим засобом для вираження концепту постає фразеологізм, фразеологічна одиниця чи фразема, що цілісно (голістично) поєднує синтагматику (як лінійне поєднання кількох одиниць), парадигматику (оскільки фразеологізм часто виступає заміном окремих слів) та епідигматику (виражаючи переосмислену семантику). Узагалі фразеологізм репрезентує себе як відносно стійке, соціально зумовлене лексико-граматичне поєднання двох (чи більше) окремо оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучень або речень, що виражають на основі (часто стертого) образу цілісне переосмислене значення, яке автоматично відтворюється мовцями як готові до використання одиниці мови¹⁸. Що ж стосується онтогенетичного аспекту, то фразеологізм, як свідчать психолінгвістичні дослідження, існує в ментальному лексиконі мовця як суцільна одиниця, закріплена, подібно до слів, у корі головного мозку¹⁹. Він, однак, виявляється в лексиконі як згорнута концептуальна структура з гетерогенними елементами, що при функціонуванні розгортаються та модифікуються згідно із ситуацією та індивідуальним мовним досвідом²⁰. Завданням дослідника є напрацювання алгоритму їх об'єктивної інвентаризації. Це саме стосується прислів'їв, проте як малоформатних текстів. Розгортання фразеологізмів визначається характерною ситуативністю їх уживання, що не виключає можливості їх відносної структурної модифікації. Синергія розгортання (коли значення більше суми складників компонентів) свідчить про цілісність фразеологізмів як когнітивних явищ та голістично-модулярну організацію МКС, синергійне поєднання та взаємопроникнення елементів якої сприяє її саморозвитку.

Ці парадигматичні, синтагматичні та епідигматичні категорії як складники концептів постають предметом дедуктивного аналізу за допомогою інтроспекції (Ж. Соколовська, О. Кубрякова, Є. Бартмінський та ін.), що засвідчують проаналізовані праці²¹, де розглядаються різнотипні концепти: часопросторовий 'час' (О. Бондаренко); біосоціальні 'чоловік' і 'жінка' (О. Бондаренко), 'маскулінність' і 'фемінінність' (М. Яценко); психоемоційні 'героїзм' (Т. Шваб), 'страх' (О. Борисов), 'радість' (Ю. Шамаєва); соціальні 'влада' (Л. Гайдученко, О. Чорновол-Ткаченко), 'робота' (О. Благодарна), 'знаменитість' (В. Кукушкін); національно марковані 'козацтво' (С. Запольських), 'prosperity', 'freedom' (О. Городецька), екологічні 'pollution', 'environment' (І. Розмаріца) та багато інших. Грунтуючись на постулатах когнітивного підходу, дослідники дедуктивно встановлюють досліджуваний концепт та його складники, оперуючи дефініціями тлумачних словників. Визначення концепту — етнонаціональної, нежорстко структурованої категорії без чітких меж та внутрішньої структури, змістовий обсяг якої може бути різним як для окремого індивіда, так і для соціальних груп і етносу загалом, науковці уточнюють через дискурсивний підхід. Сукупність

¹⁷ Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина.— Волгоград, 2005.— Т. 1.— 352 с.

¹⁸ Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови.— К., 1973.— С. 11.

¹⁹ Ogyu O. D. Lexikologie der deutschen Sprache.— Winnyts'a, 2003.— S. 62.

²⁰ Dobrowol'skij D. Idiome im mentalen Lexikon : Ziele und Methoden der kognitiv basierten Phraseologieforschung.— Trier, 1997.— S. 238.

²¹ Щоб уникнути надмірної кількості посилань, рекомендуємо звернутися до цих праць безпосередньо на сайті авторефератів: <http://avtoreferat.net/content/category/27/28/66/>.

концептів, на думку дослідників, становить МКС. Це й засвідчують не стільки теоретичні, як практичні напрацювання.

Оскільки сучасні МКС є багат шаровими і багатовимірними утвореннями, що містять різного роду знання про навколишній світ, вивчення МКС передбачає для ряду дослідників — представників когнітивно-семантичного підходу (А. Бабушкін, А. Белова, В. Карасик, М. Полюжин, З. Попова, А. Приходько, Ю. Степанов, Й. Стернін та ін.) насамперед нерозривний (тобто голістичний) аналіз номінативно-когнітивної діяльності людини і, відповідно, одиниць лексичного рівня мови, що її виражають. Такий підхід дозволяє дослідникам вважати одиницею МКС (у певних наближеннях) саме концепт, на основі якого виділяються певні ділянки МКС.

У цьому руслі Г. Межжеріна²² здійснила концептуальний аналіз східнослов'янської мови часів Київської Русі (XI–XIII ст.). Застосовуючи міфопоетичну модель світу як характерне протиставлення добра злу, вона встановила концептуальне іменниково-прикметникове поле соціально-етичної оцінки, утворене взаємодією 32 концептів (611 лексичних одиниць), яким підпорядковані різні лексико-семантичні поля та групи (з урахуванням словотвірної організації): *праведність* — *неправедність*, *милосердя* — *жорстокість*, *хоробрість* — *боягузтво* та ін. Інша дослідниця — О. Городецька²³ розглянула британську картину світу як вербальну реалізацію концептосфери британців. Установлені концепти, що мають різні ступені категоризації, можуть бути універсальними (*family, peace, home, prosperity*) і національно-маркованими (*individualism, class, gentleman etc.*). Кожний з цих концептів виявився організованим як поле.

В одному з розділів дослідження Р. Мельник²⁴ розглядається те, як протягом певного історичного періоду (XIV–XIX ст.) функціонують (у вигляді окремих ЛСГ) і розвиваються концепти, поєднані один з одним у межах свого протоконцепту *праця*, формуючи концептосистему *старанність, працьовитість*. Що характерно, за цим дослідженням у єдине концептополе об'єднуються одночастини ЛСГ іменників, прикметників, прислівників і дієслів, тобто спостерігається спроба голістично-модулярного охоплення фрагмента МКС.

Однак такий підхід, що, в принципі, спирається на польове розуміння концепту, стосується, як би мало бути, рівня не стільки концептуальної, як мовної картини світу — тобто мовної, а не когнітивної категорії. ККС зонайбільше виступає стрижнем МКС, проте її не заміняє. Крім того, при індуктивному виділенні концепту в історико-мовних текстах (наприклад, «Пісня про Нібелунгів», «Пісня про Беовульфа» тощо²⁵) доводиться відмовлятися від суто когнітивно-дискурсного членування концепту на слоти, оскільки в давніх текстах важко реконструювати зв'язки з живим життям, яке властиве дискурсу (Н. Арутюнова, К. Кусько та ін.). Загалом основні дослідження концептуального типу звужено ґрунтуються на вивченні лише іменників або прикметників чи їх поєднань. Вони не лише випускають з поля зору інші частини мови, а й поєднують різнотипні складники з різними логічними основами: доментальні уявлення, образи, фразеологізми, типові семантичні деривації (метафори, метонімії тощо), а тому от-

²² Межжеріна Г. В. Мовна картина світу часів Київської Русі (на матеріалі писемних пам'яток XI–XIII ст.): Автореф. дис. ... д-ра філол. наук.— К., 2003.— 36 с.

²³ Городецька О. В. Національно-марковані концепти в британській мовній картині світу XX ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2003.— 21 с.

²⁴ Мельник Р. М. Прикметники зі значенням «старанний, працьовитий» у німецькомовній картині світу: Канд. дис.— Л., 2007.— С. 38–90.

²⁵ Огуй А. Д., Мгеладзе М. Значч. праця.— С. 12–15; Огуй О. Мовна картина світу в англосаксонському «Беовульфі».

римані конструкти наближаються не стільки до концептів (у ментальному розумінні), як до понять (у кращому разі — з етнонаціональним забарвленням). Ураховуючи ці спостереження, оптимальною категорією для презентації МКС видається все-таки лексико-семантичне поле, дослідження якого можна об'єктивувати за допомогою формалізованих процедур.

1.4. Фрагмент МКС: лексико-семантичне поле. У структурній семасіології сам термін «поле» як множинність взаємозалежних слів, що парадигматично чергуються, має щонайменше три варіанти інтерпретації за складниками (поняттєво-семантичну, лексичну та об'єднану лексико-семантичну) та два підходи (моно- та полікатегоріальний). Причиною цього є складні взаємовідношення лексикону, мислення та мови. Як відомо, предмети й явища об'єктивного світу пов'язані між собою складними відношеннями, що (як їх образи) проектується на мовну систему по вертикалі в той час, коли самі мовні елементи вибудовують по горизонталі внутрішньомовну систему зовнішньословесних синтагматичних, міжсловесних парадигматичних, внутрішньословесних епідигматичних відношень²⁶. У такий спосіб їх взаємопересікання простежуються і в семантичних системах слів, тобто в особливостях їх епідигматико-семантичної деривації, що має парадигматичний внутрішньослівний характер. Унаслідок цього постає складна сітка парадигматичних відношень між дійсністю та її відображенням у свідомості й мові, що, як засвідчують суперечливі огляди теорії поля²⁷, надто ускладнює однозначний поділ слів на польові угруповання, чи поля.

Як відомо, найпопулярнішим типом парадигматичних угруповань²⁸ у семасіології вважають поле (термін В. Порцига, 1926), позначене Й. Тріром як поле словесних знаків (Wortzeichenfeld) чи поняттєве поле (Begriffsfeld), що організують певне подільне, структуроване ціле (Gefüge). Це поле, покриваючи певні фрагменти семантичного простору МКС, включає близькі за змістом слова, підпорядковані відносно замкненому поняттєвому комплексу (Sinnbezirk; Begriff), що визначає структурування самого словесного поля. За Й. Тріром, слова існують у мові не розрізнено, а пов'язані одне з одним за змістом: «У системі все отримує зміст тільки з цілого. Отже, слова тієї чи іншої мови не є відособленими носіями змісту, кожне з них, навпаки, має зміст тільки тому, що його мають також і інші, суміжні з ним слова... Не окремий знак каже щось; тільки система знакової сукупності може сказати щось стосовно знака»²⁹. За цим принципом, значення окремого слова залежить від значень сусідніх слів, які, покриваючи без пробілів поняттєвий комплекс, утворюють своєрідну мозаїку. Заперечуючи статус слова як самостійної одиниці, Й. Трір вважає, що семантика слів визначається всією структурою поля, унаслідок чого слово може змінити значення чи

²⁶ *Левіцький В. В.* Семасіологія.— 2-е изд.— Вінниця, 2012.— С. 265; *Ogny O.* Lexikologie.— S. 34–36.

²⁷ *Васильєв Л. М.* Теория семантических полей // *Вопр. языкознания.*— 1971.— № 5.— С. 105–113; *Долгих Н. Г.* Теория семантического поля на современном этапе развития семасіологія // *Филол. науки.*— 1973.— № 1.— С. 89–98; *Присяжнюк О. М.* Теорія лексико-семантичного поля (історія та сучасний стан питання) // *Мовні і концептуальні картини світу : 36. наук. праць.*— К., 2005.— Вип. 18. Кн. 2.— С. 93–96; *Шур Г. С.* Теория поля в лингвистике.— М., 1974.— 254 с.

²⁸ До парадигматичних угруповань, крім поля та ЛСГ, як правило, відносять синонімі (синонімічні ряди) та антонімі (антонімічні пари), тематичні ряди (групи), гіперо-гіпонімі, а за Ч. Філлмором, динамічна парадигма репрезентує також таксонімі, партонімі, цикли, ланцюжки, сітки, фрейми тощо (див.: *Левіцький В.* Семасіологія.— С. 283–284; *Ogny O.* Lexikologie.— S. 89).

²⁹ *Trier J.* Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirke des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes.— 2. Aufl.— Heidelberg, 1973.— Bd 1: Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts.— S. 61.

потрапити з ядра на периферію. Цей тип поля, який нині відносять лише до однієї частини мови, дослідники вважають поняттєвим, або семантичним, оскільки воно ґрунтується на позамовних критеріях, відбитих у семантиці поля.

У східноєвропейській традиції з 1957 р. місце поля займає категорія лексико-семантичних груп, що творчо розглядалася в дослідженнях В. Звєгінцева, В. Кожухова, А. Кузнецової, А. Уфїмцевої, Г. Шипїциної, З. Нічман та ін. За дедуктивним ономасіологічним підходом (А. Уфїмцева), ЛСГ становить пучок синонімів до головного значення домінанти і є близькою до синонімічного ряду. За індуктивним семасіологічним підходом (З. Нічман), ЛСГ як частина семантичного поля становить мікросистему семантично пов'язаних слів однієї частини мови на основі спільних семантичних ознак³⁰. Як і поле, ЛСГ розділяється на домінанту, ядро та периферію. Одні полісемічні слова за своїми різними семемами (значеннями) можуть належати до різних ЛСГ, а інші — бути компонентами ядра чи периферії тієї ж ЛСГ, входячи в окремі парадигми, що структурують ЛСГ. За ці роки розроблено методики об'єктивного визначення складу ЛСГ³¹ (за допомогою формалізованих критеріїв на матеріалі словникових тлумачень і текстів)³². У такий спосіб ЛСГ (та й поле у розумінні Е. Оксаар, К. Ройнінг та ін.) практично визначається внутрішньомовними факторами.

Узагалі на основі цих двох вихідних інтерпретацій розвинулися два різноспрямовані підходи: (а) логічний (О. Присяжнюк) або семантичний (В. Левицький), коли вчені (П. Роже, Й. Трір, Л. Вайсгербер, Ф. Дорнзайф, Х. Касарес та ін.), виходячи з категорії «поняття / значення», прямують до слів, що ті виражають; (б) лінгвістичний, за яким дослідники (Г. Ібсен, Е. Оксаар, К. Ройнінг, А. Рудскогер, А. Уфїмцева, А. Кузнецова, В. Кожухов та ін.), відштовхуючись від категорії «слово», розглядають семантичний простір поля / групи. В основі різних підходів до системного вивчення, які відповідають ономасіологічному та семасіологічному аспектам дослідження, очевидно, лежить позамовна чи мовна зумовленість лексики³³. В умовах постнекласичного цілісного розуміння феноменів слід прагнути до поєднання ономасіологічного та семасіологічного аспектів дослідження при вивченні лексико-семантичного поля як історично сформованої у процесі комунікативної діяльності системи слів, об'єднаних спільною семою для позначення певної сфери навколишньої дійсності³⁴.

Взаємовідносини між семантичним полем та ЛСГ дослідники визначають порізному. Г. Щур³⁵ розглядає зміст поля через спільні функції його компонентів, ототожнюючи поле з функціональною групою. За Л. Васильєвим³⁶, поле виступає гіперонімом до своїх окремих гіпонімів, тобто включає ЛСГ; Н. Долгих³⁷

³⁰ Левицький В. Знач. праця.— С. 271; Огуй О. *Op. cit.*— С. 97–98.

³¹ Попри формалізованість критеріїв, зміна домінанти ЛСГ прикметників зі значенням «хоробрий», наприклад *kühn* «хоробрий» на *mutig* «мужній», може певною мірою вплинути на склад груп і переакцентувати їх ядерні та периферійні компоненти. Це показує зіставлення на основі досліджень прикметників зі значенням «сміливий, хоробрий» (з домінантою *kühn*) (Огуй А. Д. Историко-семасиологическое исследование прилагательных со значением «смелый, храбрый»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— О., 1988.— 25 с.) та прикметників зі значенням «сміливий, мужній» (з домінантою *mutig*) (Козут Л. Ф. Лексико-семантичні групи прикметників зі значенням «сміливий» та «боязливий» у сучасній німецькій мові (системно-квантитативні аспекти).— О., 2008.— С. 46–82).

³² Быстрова Л. В., Капатрук Н. Д., Левицький В. В. К вопросу о принципах и методах выделения лексико-семантических групп слов // Науч. докл. высш. шк. : Филол. науки.— 1980. — № 6.— С. 75–78.

³³ Левицький В. Знач. праця.— С. 272.

³⁴ Присяжнюк О. Знач. праця.— С. 95.

³⁵ Щур Г. Знач. праця.— С. 219.

³⁶ Васильєв Л. Знач. праця.— С. 110.

³⁷ Долгих Н. Знач. праця.— С. 89–90.

практично не розрізняє поле та ЛСГ, а інші вчені (А. Уфімцева) вважають їх практично рівноправними. Єдине, в чому нині збігаються позиції вчених, так це у визнанні польової (що поділяється на ядро та периферію) та монокатегоріальної (належної до однієї частини мови) організації для парадигматичних угруповань, що покривають простір МКС. Якщо польовий принцип має значні евристичні перспективи, то вивчення поля лише для однієї частини мови, на нашу думку, істотно знижує потенціал дослідження, бо «поза увагою залишається певна кількість мовних знаків, що співвідносяться з тим же поняттям, але належних до інших частин мови»³⁸.

Тому, на нашу думку, враховуючи голістично-модулярне³⁹ розуміння МКС, варто повернутися до вихідної концепції Й. Тріра⁴⁰, долучаючи до складу поля ще й фразеологізми. Саме цей дослідник, проводячи діахронічний аналіз поля зі значенням «інтелект» (*Verstand*), включав до його складу компоненти, що належали до різних частин мови, досягаючи, як він вважав, повного покриття його простору. Саме різнокатегоріальне (різночастиномовне) польове дослідження (з урахуванням і фразеологізмів), на нашу думку, дає порівняно повне охоплення об'єкта, дозволяючи побачити його в динамічній цілісності, забезпеченій синергійною взаємодією його складових модулів⁴¹. У такий спосіб модулі як динамічні функціональні парадигми включають різночастиномовні угруповання, об'єднані спільною семантичною ознакою, за якою вони покривають ту саму семантичну ділянку в просторі поля. У складі модулів, очевидно, функціонують фразеологізми, динамічно співвіднесені з певними частинами мови (ад'єктивні, субстантивні, вербальні ФО).

У такому разі МКС можна уявити як складну єдність її частин (підсистем) — очевидно, більших польових угруповань, що складаються з окремих різночастиномовних полів, а ті — з одночастиномовних ЛСГ, які включають фразеологічні вирази, утворені на їх основі. Поля ієрархічно організовані, як і їх складники (ЛСГ — синонімічні ряди — парадигми взаємозамінних компонентів (чи ЛСЦ — ЛСВ — семи) за куматоїдною (розпливчатою) гіперонімо-гіпонімічною моделлю, що надає гнучкості як групі, так і її активізованим компонентам у функціонуванні. Цілісність поля мають забезпечувати полікатегоріальні компоненти, що, належачи до різних частин мови, покривають відповідні семантичні ділянки, формуючи спільні парадигми, вивчення яких має стати актуальним завданням сьогодення.

Отже, враховуючи нинішню спрямованість на антропоцентричне вивчення динамічності і мобільності структур, найперспективнішим видається спроба об'єднаного підходу до дослідження лексичних угруповань⁴². Перевагою такого підходу є те, що (на противагу ономазіологічним пошукам) у семасіології вже створено процедури об'єктивного визначення лексико-семантичних груп, а звідси — й передумови до об'єктивного визначення МКС. Поєднання дедук-

³⁸ Бессонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивно-гендерні аспекти.— Донецьк, 2002.— С. 20.

³⁹ Озуй О. Д. Нова філологія: пошуки методологічної основи; Селіванова О. О. Мовна картина світу // Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія.— Полтава, 2006.— С. 365–367.

⁴⁰ Trier J. Op. cit.

⁴¹ Цьому було присвячене дослідження Р. В. Угринюка (*Угринюк Р. В.* Лексичні та фразеологічні одиниці сучасної німецької мови на позначення інтелектуальних здібностей людини (системно-польовий підхід).— Л., 2011.— С. 58–147), який на значній квантитативній базі (79 тис. прикладів) зумів кількісно довести лакунарність поля інтелекту в сучасній німецькій мові.

⁴² Цей постнекласичний підхід, як правило, лежить в основі дисертаційних робіт, що завершені під керівництвом автора статті, зокрема І. Є. Буяр, яка показала варіантологічні відмінності в англійськомовному полі оцінки, та С. І. Липки, що вивчала німецькомовне поле нахабної поведінки в епідигматиці.

тивного та індуктивного досліджень, семасіологічного та ономасіологічного аспектів, системоцентричного та антропоцентричного підходів дають перспективи для об'єктивного вивчення цілісної антропоцентричної (голістичної) МКС, що відповідає лексико-семантичній системі мови за системоцентричним підходом.

1.5. Моделювання МКС та ККС: напрацювання та перспективи. На цій комбінованій основі видається можливим створити модель «мовної картини світу», проте наявні класифікації не відповідають сучасним вимогам. Дедуктивні систематизації (ROGET 1852; HALLIG / WARTBURG 1952; CASARES 1941/1957; DORNSEIFF 1933/1959 та ін.), що співвідносяться радше не з науковою, а з «народною» ККС, становлять перше спрощене орієнтування, бо вони не відтворюють семантичної системи лексикону, а слідуєть «ап'юріорній класифікаційній системі», тобто орієнтують виключно на позамовні критерії, яким підпорядковують словникові елементи. Це означає, що при такій класифікації панує «об'єктивний фактор “суб'єктивність”» (Н. Henpe), який ґрунтується на донаукових, логіко-асоціативних знаннях і залишається далеким від лінгвістичних критеріїв і фактів.

Тому до дослідження варто залучити відомі індуктивні класифікації лексикону⁴³, що спираються на мовний матеріал, організований у лексичні підсистеми різного рівня (об'єднання полів, окремі поля, лексико-семантичні групи, їхні парадигми). Ключовою одиницею виступає репрезентант слова / слів — лексико-семантичне поле як парадигматичне об'єднання лексичних одиниць різних частин мови за спільністю інтегрального компонента значення (архісеми). Структура ЛСП має центр і периферію, яка водночас членується різними ЛСГ як семантичними об'єднаннями словесних парадигм однієї частини мови.

Подібна спроба поділу лексики для німецької мови здійснювалася нами в 1990-х рр. на основі суцільної вибірки із тлумачних словників, вивіреної за допомогою синонімічних словників. Унаслідок проведеного аналізу були виписані всі доміанти основних синонімічних рядів, які з допомогою мовних і логічних критеріїв послідовно об'єднувалися в ЛСГ, поля і об'єднання полів (класифікації Т. Брідкової, С. Бобруна та О. Огуй). Проведений аналіз отриманих результатів і зіставлення з наявними класифікаціями засвідчили можливість суб'єктивної авторської інтерпретації, що викликається складними гіпероніміко-гіпонімічними та синонімічними відношеннями в лексиці. Для досягнення максимальної об'єктивності було залучено таку індуктивну психологічну класифікацію, як 16-факторну модель⁴⁴, утворену на основі мовних факторів. Будучи науково об'єктивною та близькою до дійсності, класифікація виявилася незручною для лексикографічної систематизації. Тому автор здійснив спробу перепрофільовання цих критеріїв на основі психолого-логічних експериментів на матеріалі прикметників (Чернівці, 1994; Бонн, 1995⁴⁵) у інтегрованій моделі для лексикографічної практики.

⁴³ Див.: *Hundsnurscher F., Splett J. Semantik der Adjektive des Deutschen. Analyse der semantischen Relationen.*— Opladen, 1982.— 112 S; *Огуй А. Д., Мзгеладзе М.* Значч. праця; *Шрамм А. Н.* Очерки по семантике качественных прилагательных.— Л., 1979.— 134 с.

⁴⁴ *Cattel R. B., Eber H. W., Tatsuoka M. M.* Handbook for the sixteen personality factor : Questionnaire (16 PF).— Champaign ; Illinois, 1970.— 270 P.

⁴⁵ Див. пізніші праці: *Бобрун С., Огуй А.* Языковая картина мира и прилагательные немецкого языка (на материале синонимического словаря) // Актуальные проблемы исследования языка и речи : Материалы II междунар. науч. конф. молодых ученых 3–5.11.1998.— Минск, 1998.— Ч. 1.— С. 87–89; *Огуй О. Д.* Об'єднана індуктивно-дедуктивна мовно-психологічна класифікація прикметників у «мовній картині світу» // Наук. вісн. Чернів. ун-ту.— Чернівці, 1998.— Вип. 41.— С. 39–46.

Це дозволило показати, що МКС як ціле (універсум) складається з трьох взаємопов'язаних підкласів-систем⁴⁶ — *людина, навколишня дійсність* та *детермінанти*, що поєднують їх між собою. На основі концепції А. Н. Шрамма⁴⁷ кожний підклас МКС у свою чергу поділяється на роди, види та підвиди. За нашим підходом, родам відповідають у лінгвістичному відношенні об'єднання полів (типу *характер* у межах підсистеми *людина*), видам — окремі поля (*воля, інтелект, установки* у складі *характер*), а підвидам — певні ЛСГ у межах свого поля («вольовий», «сміливий» з поля *воля*). Відповідно, з урахуванням позицій експертів, розподілилися системи *навколишня дійсність* та *детермінанти*.

ЛСГ як підвиди, що визначаються за допомогою об'єктивних формалізованих методик, поділяються на розряди, які в семасіології відповідають ЛСЦ або парадигмам взаємозамінних слів, що мають близькі чи ідентичні ЛСВ (семемі). Ці парадигми, що для покриття свого семантичного простору залучають взаємозамінні компоненти, поза сумнівом, не виключають подальшого внутрішнього поділу за певними диференційними характеристиками: ознака чи стан, віднесення до людини чи тварини тощо.

Так було створено вихідну дедуктивно-індуктивну систематизацію, визначено ключові семантичні фрагменти, що в перспективі (щоправда, з певними наближеннями) можна застосувати для вивчення МКС, яка репрезентує лексико-семантичну систему мови, та для укладання на цій основі семантико-ідеографічних словників.

Як бачимо, картина світу як сукупність уявлень про навколишню дійсність лежить в основі ККС, яка в межах досвіду мовця опосередковано поділяє МКС на певні фрагменти. Інакше кажучи, на основі цього огляду МКС можна інтегрально визначити як історично складену в побутовій свідомості людей певного мовного колективу та історично відображену в лексиконі сукупність досвідних уявлень про світ (КС), його облаштування, що через етноспецифічну концептуалізацію (ККС) відбивається в сукупностях лексем, організованих за семантикою в ЛСГ, які належать до відповідних різночастининомовних полів. Так мовна картина світу виявляє себе як польове застосування системно організованого лексикону (у єдності лексем, їхніх семантики та прагматики як правил використання) для процесу відображення світоглядної, когнітивної та перетворювальної діяльності індивіда в мовному суспільстві. Лексико-семантичне поле, поєднане з фразеосемантичним, наближається до концепту, якщо ґрунтується на етнонаціональних та валоративних характеристиках. Формалізоване вивчення лексико-семантичного поля як різночастининомовного поєднання одночастининомовних ЛСГ (з урахуванням фразеологічних одиниць на основі формалізованої методики В. Левицького, Л. Бистрової та М. Капатрука), постнекласичне поєднання ономасіологічного та семасіологічного аспектів, очевидно, дадуть змогу об'єктивно та динамічно описати їх як певні фрагменти, зокрема визначити їхні координати в орієнтаційному просторі МКС загалом. Більше того, створена модель МКС, що репрезентує лексико-семантичну систему мови, на нашу думку, дозволить досягти відносної цілісності аналізованого об'єкта при його вивченні.

⁴⁶ Якщо в західній лінгвістиці панують традиційні ідеографічні класифікації П. М. Роже (1852), Р. Халліга та Р. Вартбурга (1952), Ф. Дорнзайфа (1933) та ін., то нині в російській лінгвістиці утверджується синопсис ідеографічної класифікації лексики, що фактично виступає репрезентаційним способом категоризації світу, див.: Словарь-тезаурус русских прилагательных : Идеограф. описание / Под. ред. проф. Л. Г. Бабенко.— М., 2009.— 576 с. На противагу наведеному ідеографічним системам, автор статті запропонував польовий підхід до вивчення ідеографічних складників (*Огуй О. Д. Об'єднана індуктивно-дедуктивна мовно-психологічна класифікація прикметників у «мовній картині світу»*).

⁴⁷ Шрамм А. Н. Знач. праця.

У перспективі створену конструкцію, що має характер саморегульованої (адаптивної) системи, можна спрямувати як на цілісний опис лексичного складу мови, так і на побудову постнекласичної концепції мови.

(Чернівці)

A. D. OGUI

LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD: PROBLEM OF COMPONENTS' ORGANIZATION

Instead of systemocentric investigation of vocabulary as lexical-semantic system of a language a new anthropocentric paradigm is being confirmed, being based on a vague metaphor «language picture of the world». The difficulty of its determining is caused by the juxtaposition of superimposed polytypic categories — «world picture» (WP), «conceptual picture of the world» (CPW) and «language picture of world» (LPW). Due to our analysis, phenomena of reality, (re)constructed in images, lay as the basis of WP. National mentality activities, expressed in concepts, are organized into a conceptual picture of the world (CPW). The LPW (expressing the WP) is based upon the world of concepts (conceptual sphere) being a core of it. The unit of LPW is not a concept (the unit of CPW), but the «lexical-semantic field» (LSF) as a plurality of interconnected words' paradigms. LSF as polycategoric lexical-semantic field contains monocategoric lexical-semantic groups, making out the LSF. Due to our attempt of formalization, LPW as a whole (universe) consists of three subclasses of interconnected systems – MAN, surrounding REALITY and DETERMINANTS combining them. Each subclass of LPW can be divided formally into families (a group of combined fields), types (individual fields) and subtypes (lexical-semantic groups within their field).

The LPW (as a holistic unity) can be integrally defined as totality of linguistic experiential modules historically reflected in the lexicon. Linguistically the language world picture reveals itself as a systematic field organized lexicon (in the unity of tokens, their semantics and pragmatics) for the process of mapping of cognitive and other activities of the individual in the community. Formalized study of lexical-semantic field as polycategoric combination of monocategoric LSGs includes phraseological units based on formal methods (V. Levitsky, L. Bystrova & M. Kapatruk). On this basis an attempt of holistic-modular patterning of fields has been fulfilled. Moreover, the created model of LPW, representing the lexical-semantic system of language, can achieve relative integrity of the lexicon during its study.

Key words: anthropocentric attempt, world picture, a conceptual picture of the world, language picture of the world, field, concept, holistic-modular approach.